

НОВАК ЖИВКОВИЋ

НА СТАРОВЛАШКОЈ ГРАНИЦИ РАТНЕ 1876. ГОДИНЕ

НОВАК ЖИВКОВИЋ
YU 11000 Београд
Радивоја Кораћа 8

UDK 949.711 „1876“

Српска влада издала је 17. јуна 1876. године низ уредби којима су укидани мирнодопски а увођени ратни прописи, које је требало примењивати кад томе буде време. У тим уредбама наређивано је да се чиновници и свештеници, — у служби или пензији — „употребе за војну службу“. Прописано је и смањивање плата за 20 одсто, али и граница по којој нико не може добијати више од 300 талира годишње плате. Била је врло значајна и одредба о укидању дотада постојећих права општина да саме решавају нека своја питања, па је уведена пуна власт и контрола над радом општинских судова. Они су за време рата морали, без сагласности општинског збора, што значи народа, да раде и издају све што од њих по закону буде тражено. За ову одредбу везивала се и друга — уредба о реквизицији, по којој је власт могла да узима од грађана све што је потребно за рат, или да захтева њихове услуге. Ти прописи су одређивали ко и како може да спроводи реквизиције, при чему се није тражило ни народно мишљење, а још мање одобрење. Том приликом

изашла је и допуна војних закона. Окружни судови су, по посебној уредби, проглашени за преке — за дела против личне и имовне безбедности и друге кривице штетне по државу. На то све дошла је и једна кратка одредба: „Проглашује се у свој Србији ванредно или ратно стање“. Други део те одредбе саопштавао је да се и војска ставља у тај положај. Све ове уредбе ступиле су на снагу даном обајвљивања.

Сутрадан, 18. јуна 1876, изашла је Кнежева прокламација „драгом народу“ о проглашењу рата Турској. Ту се говорило о устаничкој борби по Босни и Херцеговини, самоодбрани тамошњег народа „од необуздане самовоље и нечувеног насиља“. За то време Србија је, иако дотле у миру, сносила тешке последице рата. Турска је угрожавала Србију; упућиване су на њсну границу хорде башибозука, Черкеза и Арнаута. „Из дубине Азије позивају се варвари Курди“ у намери да се земља преда плену и ватри и њено благостање уништи. Упозоравано је да је „рат између српског народа и Отоманске порте постао неизбежан“. Кнез је позивао у борбу „за правду, ред и безбедност“.¹

Са овим је нестало оне неизвесности дуже од једне године, испуњене устаничким борбама иза границе, насртајима на српски простор, страдањем и прогонством српског народа на турској територији и његовим избеглиштвом у Србију. Наступио је рат.

Проглашење рата затекло је на овом делу границе војску углавном из ужичког округа; батаљоне и бригаде I и II класе. Добровољачки корпуси које су сачињавали борци изван српске границе, брдска батерија из Ужица, чији је прошлогодишњи излазак на Златибор и вежба по њему изазвала панику на оној другој — заграничној страни — и знатно ојачане пограничне страже, тада истргнуте из полицијске надлежности и стављене под војну команду, при чему су стражари као мобилисани лишени плате — то је била сва снага у тренутку објављивања рата. Остале јединице из других округа, који ће се овде временом појавити, или су се налазиле подаље од границе или су се тек окупљале. Већ први дан по објави рата неке од њих су стизале на унапред одређене положаје. Хроничар Јаворског рата записао је да се овде, на линији од Мокре Горе до Ибра, нашло 35 батаљона, осим војника III класе, који су постепено наступали на војиште, 52 топа, четири или више мерзера, четири коњаничка ескадрона, а уз све те снаге ишле су још и пратеће јединице, као што су пионири, занатлије, коморције, болничари и њима сличне.²

Главни циљеви ове војне групације, назване, за разлику од осталих, Западноморавском а касније и Ибарском војском, били су продори према Сјеници и Новом Пазару, па и даље, како би се пре-секао турски коридор за Босну и извршило СПАЈАЊЕ С ЦРНОГОРСКОМ ВОЈСКОМ. У списима из тог времена изражавана је и жеља за продор према Косову и говорило о „косовској покајци“. Али, поседање границе није овим завршено. Настављало се од Мокре Горе сувом границом по обронцима планине Таре до на Дрину, где су већином били припадници III класе. Турски војнички планови, судећи по оном што се почело догађати, циљали су на продор преко Јавора и Мокре Горе у моравску долину и даље у Србију. Тај други правац доказао се само демонстративним нападом на Мокру Гору и најближа села, а продора није било чак ни преко масива Шарган. Штаб Западноморавске војске није у први мах тако оцењивао ситуацију, а тежећи да избегне веће сукобе, наредио је да се оно мало војске на тој страни повуче подаље од границе. Али, убрзо су пристизали извештаји из којих се уочавало да се све више војске указује према рачанском срезу и да се бројно повећава „с часа на час“. Слични извештаји су долазили и са Златибора; дознавало се да у Кратову, селу иза Увца, има четири табора војника с три стотине кола бојеве муниције — залихе које су указивале на одлучније намере непријатеља.³

Српски удар на главни положај — јаворски — уследио је врло брзо. Генерал Ф. Зах, командант овог сектора, наредио је 24. јуна да се пређе граница, нападне Калипоље — главно турско утврђење — и упоредо изврши напад на неким споредним правцима. Намера о заузећу овог утврђења није остварена; стари командант је наредио повлачење испред надмоћнијег непријатеља. Тај напад, као офанзиван, плаћен је тешким жртвама. После неколико сличних и узалудних покушаја, овде се прешло у одбрану. Тако је било и на другим бојиштима, оним источним — према Ибру. Истог дана када су отпочела непријатељства на Јавору, дошло је до борби и на западној граници. Турци су наступали и нападом обухватили три карауле. Ударили су јаким снагама на граничне стражаре, а то су били војници III класе, растерали их, карауле попалили и продрли на српску страну. Забележено је да су тада опљачкали и запалили стотину и једну кућу, па се повукли уз обилан плен у стварима и стоци. Највише је страдало село Заовине. Из среза рачанског вапило се за помоћ. Срез златиборски, опоменуто таквом несрећом, сав се дигао за одбрану, а имао је своја упоришта у Добровољачком кору, чије

је седиште било у Сјеништима.⁴ Окружно начелство је тада затражило, као врло хитно, да се војницима III класе побољша и допуни наоружање са опремом, колико се то може, како би они држали тај део границе и бранили га.

Пљачкашки походи, као онај у Заовинама, овог пута нису се сручили на златиборска села, пошто се ту већ налазио Дучићев добровољачки кор. Добровољачки кор је напао Турке на њиховим положајима, нарочито у Амзићима, привукао на себе пажњу непријатеља и у први мах постигао и знатне успехе, од којих је најважнији био у томе да је ометен напад на Златибор и даље преко овог подручја.⁵

На Јавору, након неуспеха код Калипоља, нису наступили, у први мах, већи окршаји. На обе стране, уз затишје, вршене су припреме за нова разрачунавања, при чему је обављано прераспоређивање војних јединица, разумс се, уз артиљеријски двобој. Али, на правцу од Мокре Горе није било мира — Турци су наступали. Обавештајна служба указивала је на веће групације од правца Вишеграда. Командант Друге ужичке бригаде, чији се штаб налазио на Шаргану, јављао је о томе у Ужице, уз обавештење да Турци по граничним селима робе, пљачкају и пале куће. Писао је како је тамо упућивао помоћ, али и сам је тражио да му се помогне. Суочен са још већом опасношћу, тражио је појачања за своје положаје. Знао је колика непријатељска снага надире, а дотадања помоћ из Ужица „баш и није уливала поверење“. Тада је учињено оно што се могло; јављено му је како се шаље чета војника III класе, и то „удвојеним маршом“, и да ће стићи без одмора и застоја на Калуђерске баре. Ни та помоћ није била довољна, пошто се дознало да је у Заовине упало 2.000 непријатељских војника, који би се могли упутити или према Бојиној Башти или према Ужицу. На ово обавештење упућене су чете исте класе и из златиборског и из црногорског среза. Неке од њих су стигле и до Столца, где су их Турци напали и топовима. У новом извештају говорило се о 3.000 турских војника и о њиховом хвалисању како ће стићи на ручак у Бајину Башту, а на вечеру у Ужице. То су били разумљиви повици бошњачког башибозука са њихових положаја са брда на брдо, слични онима с Јавора, где су подврискивали да ће се спустити „у Мораву“ и стићи у Београд. А да им се тај продор из Босне овде не би остварио, убрзано су поседнути положаји и утврђена Крива јела, на раскршћу са кога су водили путеви ка Ужицу и Бајиној Башти. Непријатељ је осетио то појачање и није отуда ударио. Пре ће бити да то није

ни проценио, него, упркос планинама, није ни намеравао да туда удари, ни продире са запада у моравску долину. Главна непријатељска снага се налазила према Јавору. Овде су Турци јачином своје војске уносили узнемиреност. А у прво време су се углавном бавили пљачкањем и несхватљивим злочинима, који су касније откривани. Команда са ове стране још није знала за турске намере, а тражила је помоћ бар у снази једног батаљона.⁶

Турска војска се спуштала и низ Дрину, најпре преко Завоза, па ка Бачевцима. Отуда је јављано у Ужице о тим покретима и тражена помоћ, али се увидело да је напад привидан; било је то само краткотрајно пушкарање преко реке, али је запажено како непријатељски војници на левој обали реке граде дринске мале лађе, припремају се да их порину на воду и тако себи омогуће превоз. Примећен је, наспрам Бајине Баште, и један покушај непријатељских војника да пређу Дрину. Тада је овде ухваћен и један шпијун, коме је успело да пређе на неком другом месту. Одмах је спроведен у Ужице. Непријатељ је ипак прешао границу, али не на реци, него на другом месту, код карауле Штуле, откуда је једном био одбачен, и улогорио се на месту званом Оман са 500 војника. Тада је поново указивано на већ поменуту опасност Бајиној Башти и Ужицу. И опет је сакупљена војска и помоћ је отишла на Крњу јелу и према том туђинском логору на српској земљи. Тада је положај Крње јеле већ постао утврђење са ограђеним шанчевима. Из златиборског среза нису стизале овакве узнемиравајуће вести; бојишта на којима су се тукли добровољци налазила су се иза границе, на оном венцу који се пружа левом обалом Увца и изнад Нове Вароши. Та бојишта су била повезана знатно више са акцијама Штаба Западноморавске војске, који је обнављао нападе на непријатељске положаје и сузбијао турску насртљивост код Ступске чесме, у Медовинама и на Вучаку, где су башибозуци вршили насиља, убиства и пљачке, као и у Заовинама и нешто касније по Мокрој Гори. Тада су непријатељски војници, поред насиља и реченим селима и Васиљевићима, попалили српске карауле на линији од Јавора до Грмичка.⁷

Опасност са западне стране постајала све убедљивија — што је непријатељ и желео, и претила да се преобрази у несрећу, нарочито по Бајину Башту, наспрам које се могло пратити свакодневно појачавање непријатељских снага. Генерал Зах је одлучио, упркос јаког непријатеља пред собом, да упути помоћ; на Шарган је отишао Ариљски батаљон II класе с једном батеријом, за коју је најхитније допремана муниција из Пожеге.⁸ Са Дрине су и даље стизале узне-

миравајуће вести. Депешом је извештавано да Турци на левој обали Дрине граде каике који би им служили за пребацивање на српску страну. Један од таквих су донели и поставили према Гвоздачком пољу, а други наспрам Рогачице.⁹

Молбе које су са те стране пристизале за помоћ морале су бити учестаније него што се о њима данас зна. Стари ђенерал Зах, у чију су надлежност све оне долазиле, упутио је депешу Окружном начелству у Ужицу 30. јуна те године. Ђенерал је упозоравао на све што треба чинити за успешну одбрану на Шаргану, планини коју је сматрао озбиљном запреком турском надирању. Па ипак, да Турци не би продрли и угрозили Ужице, давао је упутства о подизању препрека и њиховој одбрани за случај ако би дошло до борбе. У Ужицу мора да је завладала огорченост када је овако и препоручивао и наређивао: „Г. г. грађани нека не мисле о бежању, него нека свако узме пушку и иде напред у одбрану. Ја не дам да сав терет одбране Ужица падне на сељаке“. Био је то апел прожет оштром поруком, уз коју је ђенерал наредио Окружном начелству — за случај потребе: „Ви ћете упутити само жене и децу и старе а одрасле мушке никако. Ко оће да иде нека узме правац Тометино Поље. Поставићете на растојању од 2 сата по два шилбока, како у Кремнима тако и у Пониквама, по којима ћете шиљати наредбе и добијати извешћа“. Ђенерал Зах је упозоравао да о евакуацији Ужица може бити говора само онда ако би Турци продрли кроз Кремну. Окружно начелство поступило је по овај наредби како је и требало сагласно војној ратној администрацији: одмах је наредило среским старешинама у Пожеги и Косјерићу да они, поред четовођа, и сами изађу на плоожај и са собом понесу хране за војнике III класе. Ако се храна не би могла ни којим другим начином однети, пошто су све запреге и товарна стока већ заузети на фронту, требало ју је на сваки начин одашиљати „макар то било и по здравом и снажном женскињу“. Разлога за такво ђенералово страховање, његове прекоре и оштре наредбе било је тада превише.¹⁰ Евакуације Ужица, па чак ни озбиљнијих припрема за њу, није било — пошто су турска надирања изостала, бар преко Шаргана.

Разлоге за зла предвиђања, као и за ђенералове прекоре било је и превише, а свакодневно су се умножавали. Турци су с јаким снагама ударили 29. и 30. јуна из правца Вардишта на Мокру Гору и заузеле цело подручје западно од шарганског масива. Са војском је стизао башибозук — као пљачкаши и паликуће. Спалили су многе куће, пошто су претходно однели што се однети може, уништили

и разорили магацине и остале зграде ћумрука и карантина, станове службеног особља, чак и правитељствену механу. Ишли су и даље — спалили су цркву и починили још многа насиља, о којима се тек касније дознало, као што је био случај са Заовинама. Затим се напад одиграо нешто јужније; Турци су упали у село Јабланицу и покушали да широко наступе Златибором. Но, овде њихова разарања нису имала онакав обим као у Мокрој Гори и Заовинама.¹¹

Неизвесност о могућности турског продора преко Шаргана није дуго трајала. О томе је ђенерал Зах стекао уверење већ дан касније. Телеграфисао је у Ужице да су Турци одустали од намере да тим правцем продру у Србију, па је наредио да се одавде, с Шаргана, покрене Ариљски батаљон II позива преко Златибора и стави под команду Нићифора Дучића, чији је кор држао врло велике позиције, „али морао је да се повлачи“. Сада је и златиборска граница постала угроженија и турске снаге су на тој страни ојачавале, уз све чешћа појављивања. С те стране, после напада на Јабланицу, уследио је и други — на Волујак. Ту су турски војници напали ојачану граничну стражу, а надирали су и на другим местима, проваљивали и отимали стоку и пљачкали по кућама. То су настављали и на граници срезова ариљског и моравичког. Нарочито су били запажени упади у Трудово и Ојковицу.¹²

Док су се дешавали ови напади, трајале су чарке на Јавору, а у Београд стизале лоше вести са Дрине. „Турци су бомбардовали Љубовију и народ се разбежао“ — притом су наступили и нереди, писало је у извештајима с те стране.¹³

Друга вест је била повољнија; 7. јула Добровољачки кор сукобио се, иза Златибора, у Радојињи, с 4.000 низамских војника и у жестокој борби растерао их.¹⁴ Али, оно што је задесило Љубовију претило је и Бајиној Башти. Запажено је да су Турци поред Дрине изградили три већа шанца и у једном сместили топ. Четири угледна Бајинобаштанина су, на ту појаву, послали 8. јула телеграм окружном начелнику у Ужицу и обавестили каква опасност прети с турске стране. Жалили су се како су остали сами и без старешина, пошто је њихов срески начелник непрестано на граници — негде вероватно према Заовинама.¹⁵ Истог дана се обратио окружном начелнику архимандрит манастира Раче. Писао је да се поред Дрине народ налази „у немалој опасности“, јер скоро никакве одбране нема, а Турци се умножавају „сваки дан у све већем броју“, „шанчеве ноћу копају“, па су и „топове принели“. Наглашавао је да се сваки дан ишчекује „одсудна пропас“. Калуђер је тражио да се према тој

сили упути батерија топова и помоћ другој војсци, „иначе пропасти морамо“. Народ се разбегао по планини и изложио патњи у ово зло време кад му се досадило и по кућама и не само у шуми. Архимандрит је питао шта да учини с црквеним утварима ако дође до најезде и, узгред, молио да се његов игуман Дионисије, који је узет да негује рањенике а за тај посао нити има знања, нити вештине, ослободи војске.

Окружни старешина Павле Ђелмац, коме су, иначе, били потчињени само војници III класе, више није имао кога да пошаље на тај положај; једино је могао да упути старешину. У извештају министру унутрашњих дела, након размене више депеша, јавио је да је тамо упутио помоћника Начелства Јеврема Мићића, који је у то време деловао у Ужицу као главни интендант за овај округ, „да са људима што их онамо има на пут упадају турском стане“. Њега је на интендантској дужности заменио Вукоман Новаковић, родом из Врана код Ариља, иначе пензионисани окружни начелник.¹⁶ Јеврем Мићић, енергични човек, отишао је одмах на „ново опредељење“. Чим се појавио у Бајиној Башти, телеграфисао је у Ужице: „Турци од јуче једнако на наше људе прско Дрине пуцају“. Наступао је са уздржљивошћу и забранио да се одговара ватром, али напади се нису утишавали: „А сад једнако на Рачи, кад ово пишем, пуцају“. Тражио је одговор на питање хоће ли дозволити својим људима да отварају ватру и гађају свакога ког угледају на оној страни и захтевао да му се што пре достави пушка и муниција — пошто је оскудевао у оружју. Из Ужица је истог дана дошао одговор да на ватру одговори ватром када год има изгледа на успех. Истовремено му је наређено да се кукуруз из општинских кошева, који се могао наћи угрожен, измести подаље од границе на сигурна места. Ипак, Турци су успели да пређу Дрину, код места званог Бања, између Пеуца и Дервенте, пошто су претходно убили неког избеглицу Јанковића и одсекли му главу, запалили једну кућу, неколико зграда у Растишту и знатну количину смрчеве грађе на стругарама и пратили се. Нешто даље, на Белом Рзаву, српски стражари су изненадили у пљачки и убили два турска војника.¹⁷ Окружно начелство је баш у то време доставило Министарству унутрашњих дела непотпуни извештај о штетама које су настале паљевинама Раче при ранијем турском упаду у Заовине.¹⁸

Турска војска је упорно настављала нападе на овом простору — од ушћа Раче према југу, покушавајући да се домогне планинског масива. Одбрана, као што се већ видело, била је нејака и са

слабим оружјем. Непријатељ је рачунао на потпун успех у њеном потискивању и већ припремао славове за десант преко Дрине. Ипак, у тој намери није успео — или се бар то не види из извештаја Јеврема Мићића, одашиљаних у Ужице. Из тих података може се закључити да је долазак овог енергичног човека донекле смањио опасност и смирио погранични народ. Бар са те стране није се више вапило за помоћ.¹⁹

На крају је произилазило да оно што се дешавало на босанској граници није било од већег значаја за исход рата.

Насртаји су остали само оно што су били — пљачкашки препади, сведени на мање или веће чарке, праћене изазивањем обесних башибозука и разуларених низама, који су више упадали због пљачки и осветољубивих паљевина. Оно што је наступало судбински тешко, одиграло се на бојиштима према Сјеници и Новом Пазару. Баш на дан окршаја на Дрини, од јутра до вечери бориле су се српске бригаде, уз учешће артиљерије, на јаворским положајима, и то уз знатне губитке и незнатне успехе. Биле су то, за разлику од оних на западној страни, широке фронтоске борбе, чији исход је указивао на надмоћ непријатеља, која није допуштала остваривање замисли ђенерала Заха о продору ка Сјеници. После тих окршаја зачала се сумња у командантову способност, његову оперативност и, према томе, и у успех српског оружја. Од тог дана на овом бојишту наступио је застој, који су прекидали повремено (али незнатни) успеси на једном или другом делу фронта, као што је био онај Илије Чолакантића код Дуге пољане. Ђенерал Фрањо Зах, стар, болестан и повређен, смењен је с командантског положаја, а дужност је преузео Илија Чолакантић.²⁰ Борбе на Јавору су продужаване.

*
*   *   *

Турски напад од Босне и даље је изазивао забринутост у Ужицу. Начелство је наредило старешини пожешког среза — који се са четири чете III класе налазио на граници среза златиборског, где је стигао после турског напада на Ојковицу — да пошаље нешто људства на Дрину. Он је одговорио да то не може учинити, пошто и овде постоји озбиљна опасност од турског продора. Окружна власт уважила је тај разлог и одговор примила „к знању“.²¹ Тада су на целу границу златиборског среза стизали само војници III класе из свих ужичких срезова, изузев моравичког. Био је то положај од Мокре Горе преко креманских коса, где је постојао прилично ојачан

шанац на Брановој главици. А тај шанац је био „врло простран и удесан за одбрану“, повезан са још неким утврдама даље на Златибору. Одавде су, каткад, предузимане и врло смеле акције, нарочито на пресецању турских телеграфских веза код Кратова наспрам Цигле. Сем тога, положаји војника III класе ишли су до Кокиног брода и нешто даље, где су се додиривали и повезивали с бригадним јединицама. Неко време је овде било затишје, уз повремене прекиде, као на месту званом Јањча, где је дошло до боја с низамима, када су наступали као извиђачи, од којих је један теже рањен. Зато је од Дрине стигао глас о већој борби која се одиграла 17. јула 1876, о којој је Јеврем Мићић јавио у Ужице: „Турци од јутрос почеше на наше страже плотунима преко Дрине пуцати а тако исто и наши им се одазову преко границе“. Сматрао је да ће нападачи покушати да пређу реку, па је тражио хитну помоћ у оружју: 200 пушака „спред пунећих се“ и муницију за пушке Прибодијева система. Добио је половину од оног што је тражио, „јер се више не може пружити“.²² Упркос томе, Штаб на Јавору проценио је да овде, ипак, нема озбиљне опасности, па је наредио да Ужичка бригада II класе оде са Шаргана на Васиљевиће и тамо се укључи у борбени поредак против знатно јачих турских снага него што су оне које су долазиле из Босне.²³

Уз краћа затишја, на јаворском положају су наступале одлучније и дуже борбе, при чему, рачунајући на укупни исход, турска војска била је у преимућству. Њени јачи напади су почели 22. јула код Сувог рта и проширивали се десно и лево. Сукоб на том месту означен је у савременом запису као „страховита борба“, бар тако је записао хроничар Мита Петровић. Није пропустио да искаже како је ту подбацио Добровољачки кор, који је нешто раније стигао од Нове Вароши и Радојинџе с леве стране Увца. На српској страни, иако се исход те борбе није узимао као пораз, морао се означити за озбиљан, неуспех. Турска војска је продрла у српска погранична села, на првом месту у Ерчеге и опустошила све чега се домашила. Огорчене борбе трајале су још четири дана, а 26. јула Турци су заузели и Јавор, где су била најјача српска упоришта. Поменути хроничар је изразио огорчење, с обзиром да је непријатељ заузео тај положај „који нису ни наши дедови у својој војни упуштали...“²⁴ Сада то није, пише, био неуспех, како се покушавало са званичним објашњењима, него пораз. Наступило је повлачење. Одавде, по Србији се разливала стравa; народ је био збуњен. Из овог краја почела је бежанија — одлазио је куда је ко могао и знао. Гласине, све горе

и црње, сустизале су једна другу од куће до куће по селима испод Јавора и сливали у Ивањицу, где су их обилато ширили мештани избегли из пограничних села, а с њима и бегунци пристигли од бојишта. Страх је ушао у варошицу; чаршију је захватила паника. Чинило се да су турски ешалони већ на домаку и да покољ може сваког часа наступити, па је почела скоро безглава припрема за евакуацију. Новински извештачи једног француског листа, који су се у том часу овде затекли, оставили су илустративни документ о томе како је изгледао тај страх на ивањичким сокацима; то је, преко њиховог листа, отишло свету на увид.²⁵

Привремени командант Ибарске војске, како се сада називала, И. Чолакантић, телеграфисао је Окружном начелству у Ужицу и захтевао издавање полицијске наредбе — да се сви сељани, који се налазе између државне границе и села Катића, иселе са својих станишта „у раније већ припремљене збегове“. Окружни начелник је поступио по захтеву; одмах је наложио полицији у Ивањици да она изврши то што се тражи и у томе се ослони на сеоске кметове и народ склони тамо где је наређено.²⁶ Исељавање угрожених села могло је и моррало деловати као још један подстицај продубљивању страха, који се дубоко укоренио у народу. Трубило се по селима да ће стићи Турци као митско сатанско зло, способно да све пред собом уништи, попали и сатре, као што су у вајкадашња времена сатирале куге. Јеврем Мићић је узвратио одговором да је све учинио за успешнију одбрану, али је поново тражио две чете за очување варошице.²⁷

Предвиђани напад са босанске стране Турци, ипак, нису извршили. До мањег окршаја дошло је према Златибору 8. августа. Два турска батаљона кретала су се друмом поред Увца, ту негде застала и отворила топовску ватру на српске положаје. Златиборски срески начелник, нашавши се у Сјеништима, помислио је да ће та војска прећи реку и покушати да заобиђе српске положаје на већ поменутом месту. О том нападу је одмах извештен и Штаб Ибарске војске, који се већ налазио у Ивањици, а с преувеличаном опасношћу од агресора. Сматрало се у Штабу да Турци не би могли достићи, ни ударити, на збегове који су се сместили испод Торника „с ове стране пута“ који води преко Златибора. То су били сељани пограничних златиборских села који су се повиновали наредби о евакуацији. Турска војска, након топовске ватре, није ништа предузимала; наставила је покрет и телеграфска линија за Босну је обновљена. Но, убрзо је изведена нова диверзија — телеграф је поново

био у прекиду. То је учинила једна група српских војника и вратила се са пленом од 13 килограма бакарне жице. У извештају о том јављено је да се много турске војске прикупља код Будимлије и да стално придлази из Босне. То обавештење наложило је српској команди још већу опрезност.²⁸

Јаворски фронт, упркос узмака, није био ни разбијен, ни расурен. Српске снаге су се учврстиле на Погледу изнад Кушића. Ту су ископани шанчеви, прсобраћени у утврђења са артиљеријским упориштима. Турци су и овде насртали, нарочито 10. августа, и борба је била прилично упорна. Непријатељ је постигао изванредан успех; његове снаге су делимично овладале положајем, допрле до првих кућа села Кушића и попалиле их, али предвече су потиснуте и повукле се према Јавору. Турци су након десет дана обновили напад на Поглед. Сада су се овде бориле веће и боље организоване снаге одбране, али и против надмоћнијих непријатељских групација. Тежиште борбе се преносило с положаја на положај; 22. августа најжешћа борба се одиграла на Кадиној стени. Августа 23. развио се жесток окршај на Чемерници; ноћу између овог и следећег дана дошло је до српског напада према Погледу и Укоченици; августа 23. борба се пренела код Јанковог камена и на Василијин врх, испод кога је нешто касније погинуо и Михаило Илић. Затим је наступио застој; обе зараћене стране су већ посустале и војске су се почеле укопавати.²⁹

Турци су истовремено нападали и на другој страни; из Вардишта су насртали на Мокру Гору, из које су се раније повукли. Ту су их чекали само војници III класе. Тамо су хитно упућени Рудничани под командом капетана Савића. Рудничани су ушли у борбу, а капетан, предвиђајући јаче нападачке снаге, тражио је помоћ из Ужица и да му се што пре пошаљу пушке—руске или гриноваче, с муницијом. Окружно начелство је затражило то оружје из Ужичке војне станице и наредило да се све „оправљене“ пушке и муниција шаљу у Кремну. Та пошиљка и није стигла Рудничанима, јер су они одмарширали да учествују у борбама код Погледа и других положаја око Јавора. Овде су, као на најкритичнију тачку, упућени и други војници, опет из III класе — последња расположива снага.³⁰

Ни граница дуж ариљског среза није поштеђена, мада према њој нису водили главнији путеви ни с једне ни с друге стране. Најснажнији напад био је у вези са борбом на Чемерници 23. августа. Полицијска власт из Ариља известила је Ужице да су Турци напали караулу на Витлишту, при чему су, како се наводи, имали 30

мртвих и морали да се повуку. Турци нису успели, јављао је даље, да опколе десно крило Ариљског батаљона I класе — што су узалуд покушавали. За овим су дошли и други напади на реци Тисовици и код волујачке карауле. На једном од тих бојишта нападача је било до 1.500, а бранилаца само трећина тог броја. Тада је сагорела и караула на Кокином броду.³¹

На јаворском бојишту, после борби крајем августа, поново је наступило затишје, које је подуже трајало. Прекинуто је пред крај септембра неуспелим српским нападом, који је завршен узмаком и бројним жртвама. У то време на златиборској граници обдржавана је стална опрезност због могућих напада преко Увца. Али, овде се указивала друга, већ раније запажена појава, посебно међу војницима III класе. У једној жалби командир Пожешког батаљона писао је да му је много војника — њих 248 — утекло кућама и да је остало с мало снага, па је молио да се бегунци похватају и спроведу на положај. Није пропустио да укаже на оскудицу у храни и опреми, што је могло бити узрок тим бежањима.³²

Опрезност наспрам Увца није била безразложна. Пред крај августа се продужавала и појачавала нестрпљивост с турске стране, не само овде, него и од Мокре Горе и даље код Бајине Баште. Код Јагоштице је обезбеђивало границу стотинак војника III класе, које је предводио срески писар. Одатле, према северу, наслањала се чета на чету, али прилично развучене с обзиром на велико растојање — па је понегде патролирало само два или три човека. Ту се дознало да већа група турских војника одлази Бајиној Башти, али и ниже, не само овде, него и даље низ Дрину. Опасност се показивала толико вшом што је Дрина, због суше толико опала да се могла на више места прегазити.³³ Ипак, нигде није било напада, осим код карауле Цигле према Златибору. Јаче одељење турске војске ударило је 29. августа по подне неком врстом јуриша, уз звуке труба. Српски војници показали су се приправним и нападаче спремно сачекали јаком ватром из пушака. Турци су учинили једино што су и могли — побегли су, не успевши чак ни да приступе поседнутом шанцу. Батаљонски старешина, онај што се жалио да му је много војника побегло, успео је с преосталим — била је то, по бројном стању, само чета — да постигне успех. Када је подносио извештај, указао је на једну могућу тешкоћу, па је питао шта да чини с „толиким барутом — седам товара“ — у случају покрета ако му се одбегли војници не врате. И још једном се жалио на оскудицу у храни и још лошије дотурање из позадине.³⁴

Дан-два касније Турци су поново отворили борбу код Мокре Горе; ударили су на чету Лаза Милекића, коју су, изгледа састављали житељи овог краја. Ти људи су се огорчено бранили; пушкарање је трајало три сата. Четовођа је јавио да му нико није погинуо; Турци су жестоко подухваћени да су морали бежати, а имали су и рањеника. Четовођа је јавио и још нешто: његова чета је утрошила муницију, па је тражио попуњу, јер при обновљеном нападу не би издржао.³⁵ Извештај овог четовође је последњи, или бар последњи пронађени, који говори о борби и употреби оружја у овом крају. Војске су убрзо стале где су се затекле. То више није био ни рат, али ни примирје; изгледало је као да је све малаксало од напрезања и починуло. Тако се морало учинити ратницима, јер нико у народној војсци нити је знао, ни слутио, какве се нити сплићу по недокучивим и немерљивим дипломатским каналима, по дворовима и међу државама.

*

* * *

По селима изнад Ивањице према Јавору, по граничним рачанским селима, као и дуж читаве бојишне линије, наступале су необичне прилике. Војске су се утврдиле на положајима, а није се пуцало; све је изгледало мирно, а сваког трена се могла отворити ватра и огласити топови. Нека казивања више, а записи мање, указују како су путеве покривале дуге војне колоне које су се повлачиле иза разграничавајуће линије. Једне су одлазиле на одмор, а друге долазиле да их замене. Укрштале су се на уским путевима. Укрштале су се и коморе са запрегама, које су преносиле храну или превлачиле рањенике. А кад је настајала још већа смиреност, појавиле су се и другачије поворке — спроводи, у којима су породице преносиле своје покојнике ако су их могле и наћи. Односиле су их у завичај, где су и њима и о оним које нису нашли подизали скромна посмртна обележја.³⁶

*

* * *

Тешка, тачније трагична збивања у овом времену и на овом простору захтевају да се бар сагледају у њиховој тежини и несрећама које су донела и оставила за собом. Држава, која се у првим месецима ове године прорачунавала и бројила с колико снаге улази

у ратне подухвате, сада се појавила као статистичар губитака и несрећа. Окружна власт у Ужицу, среске старешине и општине почели су пребројавања. Слика није била само тешка, него и потресна. Сви срезови у ужичком крају дали су под оружје и упутили у борбу 14.296 људи. Од тог броја вратила су се здрава 12.403 човека. Лако рањених уписано је 816, а тешко — 289. Кроз болнице је прошло 514, а излечено је 148. Код кућа је помрло: од рана — 83 војника, а од болести њих — 108. Даља листа губитака по срезовима:

	погинуло	нестало
срез моравички	84	5
срез рачански	69	11
срез златиборски	109	31
срез ариљски	73	3
срез пожешки	77	32
срез црногорски	80	20
	496	105 ³⁷

Овим се не исцрпљују жртве који је поднео народ овог краја делећи судбину целе земље. Тражени су и прибирани подаци о штетама и другим губицима. Први се јавио извештајем срез златиборски, уз напомену да ни ти подаци још нису потпуни. Ту је описано како су Турци при упадима у Мокру Гору спалили 104 куће и 512 разних других грађевина, разорили школу, механу и карантинске и ђумручке грађевине. Непријатељски војници су отерали 407 оваца, 27 говеди, 17 коња и уништили 57 свиња. У Јабланици су запалили 14 кућа и шест споредних зграда и отерали 14 говеди. Три зграде су запаљене у Доброселици и отерано 113 коза. Турци су, поред овог, чинили, при упадима, и друге и теже злочине. Једно лице, чије име није утврђено, ухватили су у Доброселици и исекли га. У Мокрој Гори су се дешавали још чудноватији злочини, па и скрнављења. Ухватили су мештанина Илију Чанчаревића, секли га па бацили у ватру. Тек после неколико дана сродници су нашли угљенисане остатке и сахранили. У истом селу Турци су ископали из гроба погинулог војника Милисаву Раковца, главу му одсекли, узели је као трофеј и однели, а труп спалили. У Кршању су отишли у таквим „подухватима“ још и даље. Раскопали су гроб неког попа Петра,

који је умро пре 15 година, кости поломили и том приликом цркву упалили, па је изгорела до темеља. Такве податке је пружао извештај начелника среза златиборског. У њему се не помињу штете и паљевине при турском упаду у Бурађу. Такође се не говори ни о оном свирепом злочину за који се тада није ни знало, него су о њему дали сведочанство страни новински дописници — спаљивању живог српског војника.³⁸ У овом извештају није спомињано ни спаљивање пограничних караула.

Извештаји о непријатељским злоделима око границе на западној страни били су, у први мах, кратки. Говорило се, што је већ речено, да су Турци спалили Заовине, Јагоштицу и Растиште. Потпунији извештај је крцат тачнијим и бројнијим подацима. Непријатељски војници су уништили, разорили и спалили делове Бесеровине и Перуђца — а осим тога још и пет караула: на Запољу, на Плочи, на Дикави (која је, за разлику од осталих, била од слабог материјала), на Штули и код Перуђца. Овде су допуњавани ранији подаци о опљачканим Заовинама. Ту је спаљено 571 грађевина (кућа, зграда и штала) и отерано око 800 грла ситне стоке, 400 говеди и 30 коња. Овде су Турци запалили општинску зграду и црквицу—капелу. У Јагоштици је „сагорело 246 кућа и других зграда“, као и капела. По Бесеровини и Перуђцу насилници су спалили све куће, неколико кошара, једну воденицу с два витла, затим стругару с целим прибором и припремљеном грађом у власништву пок. Рајака Рајаковића. Затим су спалили једну механу и још три стругаре бајинобаштанских трговаца, један чардак са ускладиштеним рујем, многа сена, храну у хељди, ражи и овсу, а ако није била сва ни прибрана — „потпалили су је у њивама“. Ни овде се непријатељ није зауставио само на подметањима пожара. Као да се трудио да оправда оно уверење у народу које му је приписивало сатанска својства; тројици стражара, који су им пали у руке при нападу на карауле, одсекли су и однели главе. У Заовинама су изненадили жетеоце у њиви, убили два човека из Трипковића, па и њихове посечене главе однели. Убили су неког Сима Ђурића, али му главу нису однели, већ одсекли „нос до очију са брковима“, па то узели као доказ наводног јунаштва.

Нападаци су у Јагоштици изненадили и ухватили три човека — вероватно припаднике народне војске. Њихова имена су записана у званичном извештају, уз опис страдања којима су подвргнути. Били су то: Сава Веселић из Пилице, Вујо Спарих из Солотуше и Ђорђе Митровић из Растишта. Посекли су их и главе им однели. У Јаго-

штици се тада одиграло нешто што народ у том крају није ни запамтио, ни чуо у свом дугом памћењу. Ту је живео старац Лазар Илић, за кога се у извештају говори да је имао 125 година и био „по све слепа“. Турци старцу одсеку главу, па им то не буде довољно, него га „на четири черска . . . исјеку, па онда кућу запале, а из Лазара изваде цигерицу и сву утробу његову, као части тела његова, пак однесу . . . те у воду пијаћу са којом су се сељани служили баце, а тело му на ватри спале и изгоре“.

Ни овај извештај није био потпун, нити су на тој страни злочини стали, Заовљански кмет се појавио у среској канцеларији десетак дана пошто је о овим бестијалностима јављено. Кмет је показао како су Турци још једном, у време затишја, упали у село, запалили 13 кућа и уништили сва домаћинства којима су оне припадале: зграде, кошаре и остало, па отерали ситне стоке колико су могли похватати. Тада су спалили многе кошеве и амбаре, у којима је тек била смештена летина. Кмет је навео како је овог пута уништено 220.000 ока кукуруза, 300.000 ока зоби и 35.000 ока остале хране. И, што је било још страшније, затекли су седам људи у селу и убили их на уобичајени начин — посекли су их и однели њихове главе.³⁹

Ариљски срез, у поређењу са осталим, мање је страдао, али га насиља нису мимоишла. Срески старешина је описивао како су Турци насртали на границу више пута, спаљивали карауле и домаћинства у општинама ојковачкој и бурађској и отерали више од 220 оваца и коза, 30 коња и кобила.⁴⁰ Наведено је да су „моловским начином“ убили два човека на граници.⁴¹

Тешки дани су се стигли и зли удес се сручио на моравичка погранична села. Извештај из Ивањице окружној власти је обавештавао: „Турци су изгорели засеок у Ерчегама — Медовине и један крај села Ерчега, цело село Васиљевиће, пола Смиљевца и Равне Горе један крај и један крај од села Кушића“. Окружно начелство је већ знало, по токовима војних покрета и борби, што је могло снаћи та села, али није схватало какве су биле размере уништавања, пљачки и других насиља. У извештајима су стајале неке појединости и о крвопролићима. Дознало се да су Турци ухватили неку жену с дететом, које су јој га отели и на њене очи исекли, а њу кундацима измрцварили. То се десило у Васиљевићима. У Ерчегама убили су Виду Кујунџић, па исекли неку бабу чије име није наведено, опет мајци из руку отели дете и пред њом га усмртили. Извештаји су потврђивали те злочине и још много више онога што је произила-

зило од руку помахниталог непријатеља.⁴² Потпуније податке о зверствима у овом крају изнео је Генералштаб Јаворског кора, како је тада називано главно командно место на овом подручју. Као први злочин ту се наводи случај код Калипоља, где је у домашају турске ватре остало 50 до 60 мртвих и десетак рањених српских војника. Турци су пуцали на болничаре када су ови покушавали да изнесу мртве и рањене. А рањенике које су затекли на бојишту исекли су. Убијеног капетана Милована Рашковића, који је пао пред њиховом утврдом, „свукли су до голог и главу му одсекли“. „Све мртве свуку и свакојако их нагрде“. Наводи се и зверство према рањенима. Турци су наишли на два непокретна војника, па их изболи бајонетима и сабљама, по обичају их обезглавили, „па једну главу однели а другу бацили“. Наглашава се да су ти људи могли остати у животу.⁴³

Министар иностраних дела, упознат и пре ових детаљнијих извештаја о пустошењима и злочинима што их је чинила турска војска, сачинио је посебно саопштење и упутио га заступницима великих сила у Србији. Ту се наводе и још неке чињенице; указивало се да су Черкези и башибозуци организовали четице паликућа. Свака таква група имала је четири наоружана човека и петог који је носио петролеј. Ти људи су подметали пожаре иза војске, па је тако објашњаван велики број паљевина. Министар је упозоравао да се чак у XIX веку појављују хорде скитача „који појурише у Европу“ да је сатру огњем као некада у давна времена.⁴⁴ Обраћање светској јавности није остало без одзива. Томе су допринели и извештаји страних дописника из Србије. Писало се нарочито о варварским поступцима султанске војске. У тим описима, колико су данас доступни, видело се да зверства нису вршена само на ратним поприштима у овом крају, него свуда где су вођене борбе. На источној страни, код Зајечара, злочини су далеко надмашивали оно што се овде дешавало. Један енглески извештач, сведок многих случајева на источној граници, написао је да је то „нозорије ужаса“ и даје описе неких таквих бруталности.⁴⁵

Када је пребројавање несрећа завршено, сводио се обрачун — шта је све изгубљено и пришло се проценама у новчаним износима штета што их је починила непријатељска војска, при чему се мерило све што је било мерљиво. Тада је све изражавано у најважнијој монети на овом простору — аустроугарским златницима. Али, ни прве процене, као ни први извештаји, нису биле потпуне. У септембру 1876. године је израчунато да се штета учињена пљачкањем покретне имовине (стока, покућство, храна) може изразити износом од 46.196, а непокретностима (попаљене куће, грађевине, ускладиш-

тене залихе и друго) пење на суму од 207.849 цесарских дуката. Почетком октобра, када су пристигли накнадни подаци из опустошених села, нађена је штета у знатно већем износу. Утврђено је да су разорене и спаљена 1.492 грађевине, а штета је изражена сумом од 380.000 цесарских дуката.⁴⁶ На крају, када су извештаји примљени и сведени, показали су се још већи износи. Та сума је изнета на међународним преговорима. Министарство иностраних дела показало је у званичним документима међународним факторима државна потраживања за накнаду ратне штете, истина за целу земљу; ту је за ужички округ наведена штета у непокретностима од 380.000, а у разним покретностима од 120.000, што укупно износи пола милиона цесарских дуката.⁴⁷

*
* * *

У октобру, за време затишја, захлађења и приближавања зиме, док је војска и даље остајала на положајима а није се знало да ли ће наступити мир или ће се улетети у нове окршаје, за главног заповедника у овом крају дошао је руски ђенерал Новосел. У Кушићима се нашао 17. октобра, одакле је послао депеше министрима војном и иностраних дела. Предвиђао је даље војевање и тражио, „ради успеха“, да се под његову команду стави и Дринска војска — сна што је на западној граници стајала према Босни. Захтев је образлагао обједињавањем акција, које би се, по његовом мишљењу, морале убудуће предузимати.⁴⁸ На државном врху није се осећала потреба за даљим ратовањем — бар у догледно време и, договора није било. Српска влада се заузимала за другојачије решење. Истог дана, када је стигла депеша из Кушића, у Београд је приспела и друга — из Беча. Српски заступник јавио је да се Русија заузима за примирје од шест недеља, уз услов да се оно продужи док се закључи мир.⁴⁹ При овим околностима није дуго требало чекати на закључење примирја. У Цариграду је, кроз неколико дана, удовољено захтевима руске дипломатије и примирје је закључено у трајању од два месеца. Документ о примирју потписан је 20. октобра 1876. Порта је истог дана заповедила својим командантима на положајима према Србији обустављање непријатељстава. Српска влада је истовремено издала истоветну заповест о обустави сваке борбе. Два дана касније о том се је у званичним новинама изашло Владино саопштење.⁵⁰ Војске су остале тамо где су се и затекле, правно речено — наступио је *status quo*.

Команда из Кушића телеграфски је обавестила окружна начелства да је закључено примирје и јавила о условима под којима се

оно спроводи. Неколико дана по објављивању вести о примирју изашла је наредба с кратким саопштењем: „Нико од наших грађана не сме прећи извесну линију која је сада између наше и турске војске назначена, нити се смеју икакви упади и пљачкања преко те линије чинити, јер ће сваки, који противно уради бити предат војном суду на осуђење“. Објашњавано је да тамо где војске постоје та линија је између њих означена. Тамо где војске нема, стара граница се, такође, није смела прелазити.⁶¹

Војне команде и установе углавном су остале на својим местима, ту где су се и налазиле: код Кушића, Ограђеника, у Ивањици, Приликама, Ариљу, Пожеги, Чачку, Ужицу и на другим оближњим местима. Наступила је и једна промена: војници II и III класе пуштени су кућама. Но, то није још значило демобилизацију. Ти су војници издељени на смене и били дужни да једни чувају ову демаркациону линију и стару границу док су они у другој смени привремено отишли кућама. Из преписке се види да су смене обухватале целе батаљоне II, а само делимице III класе, и да су се мењале по срезовима.⁶² Још није било време да границу чувају стражари из мирнодопских дана. Распоред и смену ових батаљона вршиле су Округне команде, о чему сведочи и телеграфско наређење начелнику среза ариљског да 18. децембра: „Упути батаљон II класе на позиције: Цигља, Сеништа и Бураћу“.⁶³

Проглашено примирје није довело до потпуног смирења на простору између две војске. Са српске стране се чак није имало поверења у обећање да ће противник поштовати оно што је на највишем месту договорено и потписано. Тиме се објашњава даље присуство српске војске на овом подручју и сталне батаљонске смене војника II класе. А да та опрезност никако није била сувишна и да је и појачана после једног турског насртаја код Васиљевића, показује посебно старање војних команди да се, бар са српске стране, одржи потпуни ред и мир. Напад на Васиљевиће извршило је око 150 турских војника који су логоровали у шанцу Лесковици — ранијем српском упоришту. Упали су у село, отимали народу овршено жито, кућевне ствари и „черге“, како се тканине наводе у једној депеши.⁶⁴ До кршења примирја и напада дошло је и на другој страни — код карауле Штуле. Турске патроле су упале у дубину за четврт сата од границе, па је дошло до пушкарања. Турци су се вратили, а губитака није било ни на једној, ни другој страни.⁶⁵ Забележен је и један упад код Ступске чесме, где су башибозуци прешли демаркациону линију, превели многе товарне коње и започели сећи шуму.

Опоменути су да се одмах повуку, чему се нису хтели приволети, него су потегли оружје, на што су српски војници отворили ватру. Насртљивци су побегли оставивши четири коња и једног мртваца, док код бранилаца није било губитака.⁶⁶ Ти насртаји и гласине о овим покушајима с турске стране утицали су на још јачу опрезност војне команде и окружне власти. Захтевано је да и неке друге јединице буду „са свом спремом приправне за покрет“. Неке занатлије су тада одаслате у Ивањицу из које су одређиване коморе да иду по војне товари у Пожегу.⁶⁷ Тако ни сам крај 1876. године, мада је закључено примирје, није могао протећи без трзавица.

*
* * *

У извештајима о страдањима пограничних села, злочинима што их је наносио непријатељ и великим штетама нема ни помена о губицима друге врсте, насталих те ратне године. О њима се није нешто више говорило чак ни у редовним месечним извештајима из овог краја — а ови нису били ни потпуни, ни уредни — сва преписка је имала тежиште на ратним приликама и указивала на војне тешкоће и организовање позадинске службе, као и на одбрану од непријатељских продора. У чему су били пропусти у тим извештајима? Наступао је подбачај у пољопривреди и сточарству. Држава је ставила руку на све житне залихе по општинским кошевима и употребила их за војску, реквизицијама нагло сиромашила сточни фонд, а сву запрежну стоку (коње и волове) употребила за коморе ради дотура муниције, хране и опреме до положаја. А, што је још теже падало — сва мушка способна радна снага била је мобилисана. То се одмах, као недостатак, морало осетити још у летњим данима када су се ратари преобразили у ратнике, па се ни косидбе ни жетве нису могле ни благовремено, ни потпуно, довршити. Још више се то показало када је наступило време припрема за јесењу сетву. Радна снага се сводила на нејач, жене и старце. Сви срески начелници су јављали пред крај године о подбачају у сетви стрних жита. Најјасније је то изразио онај из Чајетине: „Ове јесени ... слободно се може рећи да ништа није засејано, јер свега у овом срезу ако је 20—30 плугова поорано и засејано, а то је незнатно према пространству среза који броји преко 3.500 пореских глава“.⁶⁸ Пореске главе биле су на бојиштима. Тешке последице тог подбачаја осетиће се у наредној години.

(Из рукописа „Ужички округ 1865—1880“)

НАПОМЕНЕ

1. АС—МУД—П—III—69/1876. „Српске новине“ бр. 135 од 20. јуна 1876. Прокламација је потписана „на Делиграду“ 18. јуна 1876. — бојишту славном по традицији устаничких борби. Прокламација и све законске одредбе објављене су у истом броју тих званичних новина.

Овај рат, и наредни, познати у историографији као ратови за ослобођење и независност, о којима постоји иначе обимна литература у облику монографија, војних студија, разних написа по часописима, војним приручницима и енциклопедијама, није тема овог списка. Овде је реч само о округу ужичком и народу у њему и страдањима која је поднео. У подјаворским селима и даље, још данас, постоје жива казивања. Народ тај рат назива Јаворским.

На голим планинским површинама, где ништа осим траве не расте, очувана су до данас земљана утврђења, односно њихови остаци, иако их је време разарало више од једног века. Недавна разаравања на неким од тих простора извршена за сетву кромшира открила су и остатке муниције и оружја. Истраживач историје овог краја, поч. Буро Митрашиновић, уступио је за музејску збирку турске неексплодиране гранате производње немачке фирме Круп.

2. М. Петровић, „Ратне белешке“, Чачак, 1955, стр. 20.

3. АС—НОУ—1876, граба, извештаји из Бајине Баште у Чајетине од 22. до 25. јуна 1876. Начелству у Ужицу.

4. Исто, депеша Округног начелства од 24. јуна 1876. генералу Заху.

5. „Српске новине“ од 15. јула 1876. О положајима на овом делу границе писао је један од главних учесника — добровољачки командант Нишифор Дучић.

6. АС—НОУ—1876, граба, извештаји и депеше од 26. јуна 1876. из рачанског среза Окр. начелству у Ужице. Округни начелник Белмаш, знајући да су српске снаге на Шаргану и Тари слабије од непријатељских, наређивао је да треба сваки „богаз“ на граници и према граници „утврдити“ и сва места, куда би непријатељ могао проћи утврдити, запречити „једном речју чинити све могуће да се Турци сузбију. То значи да је постојало уверење да ће турска војска са те стране покушати дубљи продор у Србију. Извештаји с Јавора и из Ивањице још нису указивали да је увиђена турска намера о продору у долину Моравице и дубље у Србију, што је касније залажено.

7. Исто, депеша из Чајетина од 27. јуна 1876. Начелству у Ужице. „Српске новине“ од истог дана забележиле су да овде Турцима пристигле помоћ из Сјенице, Пријелоља и Бање. Депеша из среза моравичког од 28. јуна 1876. Округном начелству у Ужице.

8. АС—МУД—П—XXVI—104/1876. Акт Начелства округа ужичког № 6946, од 29. јуна 1876. министру унутрашњих дела. АС—НОЈ, 1876, граба, депеша Фр. Заха од 29. јуна 1876. Начелству у Ужицу за неке случајеве помоћи. Командант Ужичке бригаде се жалио и навео да су војници III класе који су били на караулама гладни и боси, а храну им нико не доноси. То се односило на карауле дуж златиборског и ариљског среза.

9. АС—НОУ—1876, граба, депеша из Бајине Баште од 30. јуна 1876. — Начелству округа ужичког. Како је мала турска лаба која је коришћена на доњем току Дрине. Овде су каили припремани за десант.

10. Исто, депеша генерала Заха од 30. јуна 1876. Начелству у Ужицу. Зах је претходно упознат са турским припремама и о упаду у Мокру Гору. Упознат је и с тешким положајем војника III класе, па је наредио да се њима само у крајњој нужди даје храна „из војничког следовања“. Њихово снабдевање је, иначе, падало на терет општина. Ово пада у очи и одредба да „г. г. грабани“ узму пушке и „бранс Ужице“, што значи да мобилизација ипак није била потпуна.

11. АМ—МУД—П—XV—104/1876, депеша директора Мокрогорског карантина № 102 од 2. јула 1876. министру унутрашњих дела; депеша начелника среза златиборског од 2. јула 1876. Начелству округа Ужичког.

12. АС—НОУ—1876, грађа — депеша Бенерала Заха од 3. јула 1876. Начелству у Ужицу. О нападима на Волујак у тамошњем делу границе јављали су срески начелници из Ариља и Чајетине.

13. АС—МУД—П—XXVI—104/1876, депеша Начелства округа полдринског од 5. јула 1876. министру унутрашњих дела.

14. „Српске новине“ од 7. јула 1876.

15. АС—НОУ—1876, грађа — представка из Бајине Баште од 8. јула 1876. Начелству округа ужичког. Молници се нису задовољили овим писмом; њих 17 упутило је денешу министру унутрашњих дела и указивали како опасно овде живе и како Турци на другој обали праве утврђења, довлаче храну и смештају топове. Жалили су се да немају капетана, па се налазе пред пропашћу. Навели су да се овде налазе само срески писар и два вода III класе. Окружни начелник добио је наредбу из Београда да употреби све могуће мере како Турци не би препли Дрину. (АС—МУД—П—V—14/1876). Поменути срески писар ускоро је дошао под одговорност због неких злоупотреба.

16. АС—МУД—П—14—1876, грађа, предмет кривице среског писара Ј. Миђића. Истрага се протезала 12 година. Јеврем Миђић био је син некад чувеног ужичког старешине Јована Миђића и уживао је приличан углед у народу.

17. АС—НОУ—1876, грађа, депеша Ј. Миђића из Бајине Баште од 11. јуна 1876. Начелству у Ужицу. Следеће депеше из овог места о случају на Брлом Рзаву слао је негде с положаја код Мокре Горе. Не зна се да ли су погинули били редовни турски војници или из башибозука.

18. Исто. Концепт акта Начелства округа ужичког од 9. јула 1876 — министру унутрашњих дела. Тада је јављено да је спаљено 67 кућа и 386 других зграда, отерано 220 говеди, 43 коња, 516 оваца — укупне вредности 15.623 цесарских дуката.

19. Ј. Миђић — депеша од 12. јула 1876. Окружном начелству.

20. „Српске новине“ од 13. и 15. јула 1876. Српска војска је тада код Османпашине карауле прихватила око стотину избегличких фамилија које су се пробиле кроз турску позадину и положај.

21. Исто, депеша начелника среза пожешког од 14. јула 1876. Начелству у Ужицу.

22. Исто, извештај начелника среза рачанског од Заовина 15. јула 1876, извештај Ј. Миђића од 18. јула 1876. Начелству у Ужицу. Старешине среза златиборског жалио се на оскудицу у храпи, па су војници бежали због глади. С положаја у Заовинама само за један дан побегло је 40 људи, а неки су се, не сви, повратили.

23. Исто, преписка Окружног начелства ужичког.

24. М. Петрновић, наведено дело, стр. 116.

•25. Исто. Окружни начелник је наложио Ј. Миђићу и да тамошњем народу укаже на „жалосне и страшне последице које ће причинити непослушност ако би Турци на томе крају у нашу земљу продрли“. Упозорење је дошло пошто народ ту није хтео да се евакуише. Тада је наређено, у случају потребе, да се употреби и власт за исељавање. Миђић је затражио још чета III класс, што није добио. Добио је само за помоћника једног писара. Војска се томилала и према златиборском срезу, па је тражена хитна помоћ у мунџији и бар још једна чета.

26. Исто, извештај Ј. Миђића од 30. јула 1876. Начелству у Ужицу. Овде није забележено веће исељавање.

27. Исто, извештај Ј. Миђића од 30. јула 1876. Начелству у Ужицу.

28. Исто, извештај начелника среза златиборског од 8. августа 1876. извештај командира Пожешког батаљона од 10. августа 1876 — истом.

29. АС—МУД—П—XXI—104/1876. Начелство округа ужичког од 28. августа 1876. министру унутрашњих дела и пратећа преписка. Мих. Илић (1845—187), Бенералштабни официр, бавио се, поред војне науке, и другим стручним и научним проблемима. Објавио је више научних прилога. Био је члан Српског ученог друштва. У рат је ступио као командант Рудничке бригаде, а преузео је и веће дужности (Војна енциклопедија). У ужичком крају био је

прилично познат и пре избијања рата. Његова смрт је тешко одјекнула у народу. У Ужицу је одмах одржан велики помен. Погинули ратник пренет је у Београд и сахрањен на Новом гробљу, где му је отаџбина подигла монументални споменик. У Ивањици је одмах по рату образован одбор за подизање споменика; у Ивањици, Пожеги и Ужицу његовом имену додељене су улице. У народу су о њему остала дуготрајна казивања и песме. Песник Ђ. Јакшић назвао га је „највећим Србином XIX века“.

30. АС—НОУ—1876, грађа, депеша капетана Савчића од 22. августа 1876. Окружном начелству у Ужицу, депеша И. Чолакантића од 23. августа 1876. истом. Савић је остао у Кремни и отуда доставио посебан извештај о Новој Вароши.

31. АС—МУД—П—XXI—104/1876. У овим борбама погинули су: Бунисије Кока, познат као стари гранични буљубаша на Кокином броду, и Јован Чоловић из Ојковице. Њихове куће су Турци спалили.

32. АС—НОУ—1876, грађа, извештај команданта Пожешког батаљона — окружном начелнику. Оскудица у храни војника III класе је разумљива. Општинска дужне да снабдевају ову класу подбациле су у извршењу обавеза. Дисциплина међу војницима I и II класе била је на много већој висини.

33. Исто, извештај начелника среза рачанског од 28. августа 1876. Начелству у Ужицу. Извештај одише страхом — наглашава како се преко Дрине стално чују турске трубе.

34. Исто, извештај команданта Пожешког батаљона од 29. августа 1876. Начелству у Ужицу. Није добио одговор; дошло му је само наређење да иде у Бурабу са својим људима и тамо поседне одређени положај.

35. Исто, извештај четове IV чете Л. Милекића од 2. септембра 1876. команданту кремманског логора.

36. Ова казивања забележио је аутор у Брезови 1962. Ових споменика, крајпуташа, сачуван је приличан број. Један од таквих и данас постоји у Годовику крај раскршћа. Украшен је сабљом и посвећен Радовану Радуловићу из Милићева Села, који погине „на Ограјевачком шанцу ... борећи се с Турцима“, 12. јула 1876. У порти ариљске цркве дотрајава обележје за Живана Милошевића команданта Ариљског батаљона, који погине на истом бојишту.

37. АС—НОУ—1876, грађа, преглед жртава које је имала наша војска у рату 1876. године. Извод о несталим војницима налази се у истом фонду. У фондovima ИАТУ из 1877. налазе се неки подаци за златиборски и пожешки срез. У оба фонда приметно је недостатајање података за варош Ужице, чија се општина тада водила као посебна административна јединица — као и све окружне вароши у Србији. Можда су неки губици уписани у један од срезова. Аутор није могао пронаћи податке који би се односили на оближње срезове чачанског округа, чији су војници такође били на јаворском бојишту. С извесним ограничењем могао би се узети просек у губицима, с тим да разарања, пљачки и пљевина у њима није могло бити.

38. L' Illustration, Paris, 1876.

39. Исто, депеша и извештај начелника среза рачанског од 16. септембра 1876. Начелству у Ужицу. Подаци су скупљени према кметовским исказима. Ту се посведочава о турском упаду у Бесеровину, а и каснијим изјавама дрварских трговаца када су пријављивали штете и пљачке. Постоје жалбе тројице ових прометника.

40. Исто, исказ заовљанског кмета Зарије Поповића од 22. септембра 1876. дат у канцеларији среза рачанског. Кмет је процењивао да је само у храни уништено вредности за 4.253 цесарских дуката. Молио је, у највећој нади, да се пружи помоћ погорелцима. Изгледа да се ово догодило када се свет, заваран затишјем, враћао кућама. У архивској грави налази се траг још једном обновљеном нападу и по Мокрој Гори.

41. Исто, депеша начелника среза ариљског од 17. септембра 1876. Начелству у Ужицу. То ће бити они случајеви који су везани за погибију Бунисија Коке и Ј. Чоловића.

42. АС—МИД—А—II—71/1876, депеша начелника среза моравичког од 19. септембра 1876. Начелству у Ужицу; извештај Бенерала Јаворског кора од 13. октобра исте године. Подаци за свако село у овом срезу се нису могли пронаћи.

43. Исто.

44. „Српске новине“ од 4. септембра 1876.

45. Неколико тих чланака објавиле су у превоу са енглеског „Српске новине“ (бр. 258 и 260 из новембра 1876). Енглески новинар Мак Изер дао је своје виђење „позорија ужаса“. Били су то искасапљени и пагњени мртви на бојишту, лешеве без глава, одсечених руку и ногу и други призори, „које уљудан човек не може именовати“. Библијским покликом опомињао је светску јавност: „Ја сам био у невољи, звао у помоћ а ви сте запушили своје уши“. Тада је потекао гласовити позив Виктора Ига за помоћ Србији.

46. АСНОУ — 1876, грађа, концепт извештаја Окружног ужичког начелства од 20. септембра 1876. министру иностраних дела. Накнадни и допунски извештај упућен је из Ужица 2. октобра 1876. истом министарству.

47. АС—МИД—И—П—I—1876, „Мемоар о свирепствима и нечовештву које је турска војска починила у Србији за време српско-турског рата“, на француском језику, писан 24. децембра 1876.

48. Исто, депеша Бенерала Новикова од 17. октобра 1876.

49. Исто, депеша српског заступника из Беча од 17/29. октобра 1876. министру иностраних дела у Београду. Тако је дипломатска интервенција довела до примирја и спречила најезду султанске војске, која би опустошила, не само погранична села, него се сручила низ Моравицу, дубље у Србију, уз највеће несреће.

50. „Српске новине“ од 22. октобра 1876.

51. АС—НОУ—1876, грађа, акт Окружног начелства — начелнику среза ариљског од 26. октобра 1876.

52. Исто, акт начелника среза ариљског од 28. октобра 1876. и пратећа преписка. Војници прве класе нису отпуштани ни на одсуство, него су остајали на положајима, па и у рововима и по бивацима у селима, и то „за сваки случај“, где су сачекивали и зимске хладноће.

53. Исто, депеша капетана Ј. Р. Пантелића од 15. децембра 1876. начелнику среза ариљског.

54. Исто, депеша в. д. среског начелника из Ивањице од 20. новембра 1876. Начелству у Ужицу. Овај напад се може објаснити чињеницом да су турски војници ретко или никако ратовали у оваквом снежном пределу, па су узимали „черге“ за заштиту од хладноће.

55. АС—МИД—А—III—77/1876, депеша Р. Алимпића од 9. децембра 1876. министру војном. О овом упаду је извештена и српска депутација у Цариграду како би настојала да очува примирје.

56. АС—МИД—ПО—Р—1/1876, депеша Р. Алимпића из Кушића српском кнезу и министру војном. И ово је достављено српској депутацији у Цариграду. Р. Алимпић се тада нашао у Кушићима као командант читавог фронта на овој страни земље.

57. АС—НОУ—1876, грађа, депеша капетана Пантелића од 15. децембра 1876. свим среским начелницима.

58. Исто. ИаТУ—II—3678—5163/1876, концепт извештаја начелника среза златиборског од 2. децембра 1876. Начелству у Ужицу.

À LA FRONTIÈRE DU STARI VLAH EN 1876 — ANNÉE DE GUERRE

L'auteur traite dans le présent texte certains aspects de la guerre de 1876 dans le Stari Vlah qui était à l'époque une région frontalière. Cette guerre, menée pour la libération et l'indépendance de la population serbe était appelée dans l'Ouest de la Serbie guerre du Javor (nom d'une montagne de la région). Elle a été traitée dans de nombreux ouvrages historiographiques, études, monographies, encyclopédies, manuels militaires et articles publiés dans des revues. Ici il n'est question que des souffrances subies à l'époque par la population de cette partie du pays.

Les immenses efforts de l'État serbe de mobiliser les hommes et les moyens matériels ne suffisaient pas pour faire face à l'armée du sultan, fort supérieure. En avançant à travers cette région serbe, les troupes turques semaient la ruine et la mort. Dans les villages du Zlatibor et de la Mokra Gora, Zaovimé, Iagochtitza et tant d'autres, ils incendiaient les bâtiments, pillaient, enlevaient les bestiaux, commettaient des sacrilèges. De plus, ils torturaient la population, la massacraient, coupaient les têtes des Serbes pour les étaler comme trophées. Dans le vocabulaire d'aujourd'hui ces actes de violence seraient qualifiés de génocide. Victor Hugo, s'adressant à l'Europe de l'époque, écrivait: «On assassine un peuple!» C'est là le sujet du présent texte.

Novak Živković